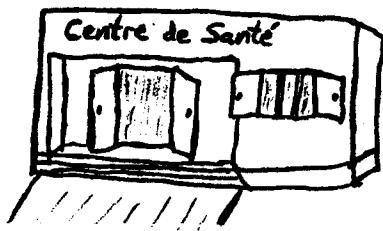

LN BA NA NYAAĞB BEM HAARN LEE

“Comment être heureux en famille”

**“Mieux vaut planifier les naissances que de vouloir avorter
et comment tenir ses enfants en bonne santé.”**

Auteur : Centre de Santé :

BAGUEWABENA Jean
TCHONDA Brigitte

Editeur : Equipe SIL Nawdm

Illustrations : p.11 - Programme Elargi de
Vaccination (Ministère de la Santé du Togo)

Publier par Action Santé pour Baga (ASB)
(Centre de Santé)

avec le concours de SIL (Equipe Nawdm)

3ème trimestre 2004

Ln ba na bá keem bii ka kpaa
rea fui n ln ba na bii bém n
gbanun lamεεgu lee.

Tonaka sokla neerm hom. Han da ba fià biiriitn ka ban yal lee, n ka kpafì n fobefigu na fià ked viilaan laa yagni jaba fièn.

Goor diir fià da n fièm fuuga n ka bag na fià ree-ka. Ha da miil hom na huri ba yofi ka kpafì gemm. Raëbia na bà voolm n nan want tiit wo dabii, gafì..... . Ha da miil na ka fià bag na fià tag n welee hurfii, fuugee l` kpafì gemm l` saa yem.

Kunyøju deb kan bafidg nnii. Jiim t ka ror-wu herufì ka kpaa jefinta; nodgu t ta fièm fià ni l` bafir na safì na fià ree fuugee, dabuga nnii han da kaglg fià kwæebn safì na fià ree fuugee. Bá tu-wu n san n døgdaa. Reekan døgdba t jum kwæewr n ñmeenm safì na bà nyuñ bà taadm-wu l` bafir na fià da rufida l` kpafì heee. Welee da fiera fià guuñ liëbiir kòd ka dah raga bá taadma fià ni nodguu. Lee n l` kaann l` gbaad-wu, gwëntafì fià ka ta kpaa huur kidga wo weem.

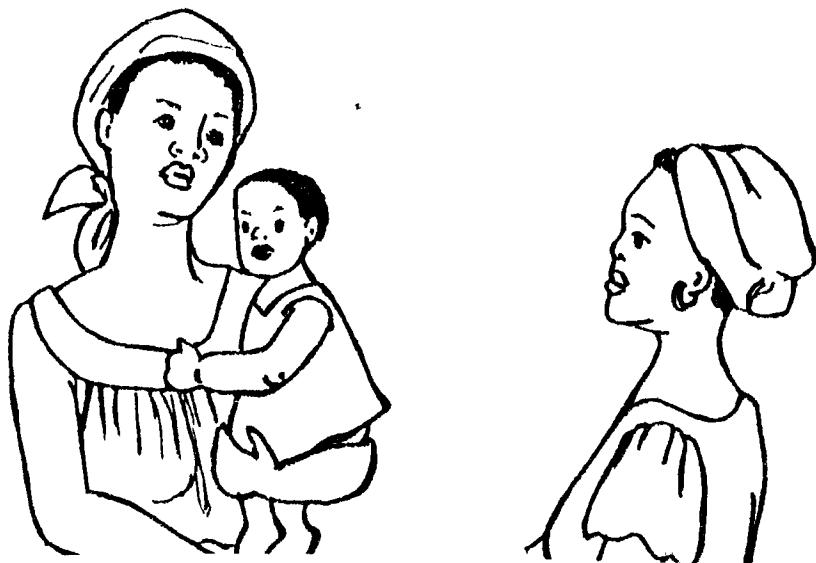
Bina fiareñi n fià kaann Tonaka t yølm Bakotea
n ka bag na fià meed bii. Êan da n fiem fuuga
lee, kidii hitafhi n hi kaann fuugee t tefid.
L` fiem-wu welee tomb mrefi ka tagd taa. Êá
sidaa reba t ka boñco na fià saa tiiba kpëfdr fià
haweeem na fià daa maadm; laa na fià yønta laa
fià sidkpeema fiëna-wu. L` ba na wii moma miil
hom na fià fureebii kaa nnii In ba welee. Maadb
fuugu kofin tii kaa nnii fuuga nn kpaa kadaa.
Gwelja fià diila fià fureebii kaa l` kena n gwëet
wun fià sid l` huuga n ta haar tiiba mëñi', jiwhi
mad-wu.

Êà teel Simaka yala Kpaango l` fiera bina fià
liifha. Ka ba n bufoka ka ba n kidii hiroond n ta
lilm fuuga fiëb. Êà kpaa mi In ba na fià fi lee fià
ree fuugee fià dafi volgee jugu. Êà san n fià teel
Haëgbñëna wee na fià hewl-wu rarm.

Wii yala Warnka l` fiera bina kôd. Bà ba n bii
hitaf'. Bee da kewlg n kpaturu fiù weraa In ba na
bá keem bii fiuu tiiba hagla, bá bii t ka yata taa
bina fiataf'. Bà huma n taa hom ka fiëna ñmëeg
taa man bà bii ba n gbanun lamëegu. Haëgbñëna t
boñco Simak na fià daa ree fuugee.

« ¿ Ba n bëhii kakaku le n ka kpaa bag na
fuugee bëm kan laa ? L` ba na v` miim na ka v`

ban bëhii hiihii l` ba na dögdaa bëhii le ba si-v
huru v` ree-ka l` ba bá miibn. N` huri nii nn mi hii
ba gemm; ba v` bee v` kpi ? v` bufókee bidg bë ?
Miil na ka v` la fetg n kuum noonn vn kóhdg bii
ba na fubëhgan, ? bagl biilm na v` ku buga ka ba
v` ni kee ? »

Ban sçgaa lee Simaka t bëhico na : « L` ba na
mà saa mà buga fiëelgm mà sohdg ka ba mà
raawtn kee. Mà nya wun mà yaaëb bà bëhico na
mà beheem kpañ hóm. ? Maan fe laa ?»

Haëgbñena t bëhico-wu na fià san fià nyaan
fögba dögdbaerma fià si-wu rarm fià hewl. Na fià
ba fià ta biir-wu na l` kpañ na fià saa bugee
fiëelgm.

Îhan kewlg n diil fià tuur Haëgbñena hagla lee, n san n yum saajfaam n dool-wu gwætii. Wii t bñhco-wu na biilm Haëgbñena ba n gobiint, In ba na v` beheem kpaa ba lamenegu lee, la safm-ka welee kakeñnan m` daa difaa kpaalaa.

Døgdføgwii t bñhco-wu na fià ta jum diit tiit ka ta saf bugee fià ta manyiim-ka hñm. Ïá kulii haaga n san bñhco Kpaangwu welee, wii t tii n tør-wu. Ïá dan san yum fià tuur Haëgbñena n bñhco-wu hagla saajfaama nn da sir-wu hee.

Fuugee t manyii hñm. Bugee, kee t ñmel ka gbanu n ka ba tom-tom ka ked hñm. Fuugee nn dan buum, Simaka t maadm budaaga ka ba bibifgu n safm haarii mendii nyaägb kpaalaa.

Goor diir Simaka t dan ñmetgii fià tuur Haëgbñena man na fià biir-wu lan nnii gwelja fian ba nyaägbn fian sofndg fià bafilb n fiem b` jugun ñmeeëgb n ka ba n budaaga lee.

Haëgbñena t bñhco-wu na : « Ka sug na v` daa lcoodrm welee bñfiguu nii, l` ba na n` kewlgm bà weraa In ba na bá keem bii bee lee. Huri ba yñfi, lee bá weraa In ba na bá keem bii lee bee ba bà tørg-n. L` ba na v` san v` nyaan Kpaangwu welee l` kñtñd na l` ba na n` sñgii n` hom n taa.

Kpaturu fú weraa In ba na bá keem bii huu.

Simaka t diil hóm Haëgbfiena nn bed-wu tii n san bëñcë Kpaangwu welee. Bà sògii n yum na l` ba hóm na bá san bà nyaan kpaturu fú weraa In ba na bá keem bii huu, fù werii-ba In ba na bá fiém lee.

Huri In gbaama fii.

- a) Buga fiëelgm herufi safi huru na kidga huurb daa ñmetgn weem l` ban ta kidii hiroond; gaamrii fuuga kpañi kà bee kà fie.
- b) Tulgu löjb : Herufi fiateekwæen kakefnan kidii hiroond safi huru na foga miig fià goora. Lee, welee goorfiee nnii In bà na fià kpæem.
- c) Ni nyaalm huru : Nyaalm miim nnii m` ba haalgu foga kwæebn. M` wen ba m` fiém kôd ka ba haalgu kpaalaa, ni roond t ka nyofri nyofri. Lee l` kpañi na v` n v` sid n tañ.
- d) Goora kaalb huru.

Ka fii bag na fià kôtg hurfii ni fiuuñu, fià nyaan dögda.

Dögdaa huri.

Raga.

- a) Rağbia bee.
- b) Hinii : Hì ba jugu-jugu. Hiihi bee ka hiida kidii hireñ', volhii bee ka hiida kidii hitañ'.
- c) Ragr diir ta bee bá lœ foga bagrn. Dii hiida bina hanu. («Norplant»)
- d) Bii ta bee bá lœ foga maadb fuugun bii hiida bina kwifñr.

Dedgm

Ngmeeëgb fiëb foga man ba na huru huuhun ban tagaa n keem fià maadb fuugu rugi. Baa bá bee bá ta fie welee daawa man. Welee hurhnu ba na bá ban bii n ka ta kpaa bag na bá mœög buga maadb bee refñu nnii.

Simakwu n Kpaangu bá kulii haaga n san buuñ hœm hagla ban to-ba fiee fiën n tii n lœgm huru huuhu. Ban biir-ba weem hurhii hœmgu n fi bœfñgu. Lee, l` ba na bá ked dögdaa goora ban lœ-ba fiee jugun.

Ln ba na t` hem t` bii ba n gbanun lameegu lee.

Haÿbhëna ban teelfii bà hoñ-wu na Hòmnaka ka hoñ fià sid na Kpatkatôla. Bà ban bii firoond hì bina nyôñr taa. Ha ta bigda buga fià kaa ka ban fuuga. Kpatkatôla kpaa ko kôd, diit deb t ka bee-ba n gemm. Kòm gaamrn Hòmnaka kpaa yuuña bii na fià dig, há bii ju kunyôñu n kòm, Kpatkatôlwii yaagr gilma n daam nyab n jañ'.

Goor diir Hòmnaka t jum kwëewr n san n yum Haÿbhëen n gbaam-wu na : « ¿ Hëna lan v` bii t ka kpaa hëna bëfii gaama biñ ? Maa refi hëna bëfii hëruñ'. ¿ L` ba na mà hë laa ? »

Bii tab n hìnii kooñ.

Haÿbhëna t gbaam-wu na : « ¿ Keda gaama biñ ka taaw v` buga ? » Hòmnaka t leed na « Haai, liilawen mà kpafî n gaama. »

Haÿbhëen na : « Miim na ka v` ked hëruñ dögdaa bà taaw v` buga kidga wo kidga, baa bà bee bà hiluum v` buga gbanun lamëegu. L` ba hòm na v` ked ka timla bà hiluum-ka hëruñ, ka bii lakla-ka, bà torg-ka. »

Hömnaka t leed na : « L` ba gobiilm vn bed tii; mà kpañ n liëbiir ln gbaama dii, tii kaa nnii man kpaa ked tab.

Haëbfien na : « Jantja kidgan ï kpañ v` bee v` nyaan welee liëbiirii ? Wombgidgu daft nnii. Miiln, mà diila na lag bii nnii. Ka v` ked hëruñ tabii, bà ta bëfisom-v lan nnii ln ba na v` kooñ buga finii lee. Lag wadga laa finkooñkañgu laa fingga ragrn vn ba v` dafñ, bukai finii kooñ man fat kpañ'. ï Nyin koora v` buga finii ? »

Hömnaka t leed na : « Maadb n b` kaann ban kooñ-hi. Goorii n jana mà ban ta san ban dögdaa. » Haëbfien na « Miiln, ka v` kpaa lög finii kooñ na bii nnii, ï lan nnii v` bii nn ba hiñ bëm n gbanun lameegu ? L` daa fiem-v yølaa, lag v` bii yandaba laa hiñ yøgmba fiëna-hi na hiñ bëm n bëfii. L` ror v` nigiigu man. »

Haëbfiena t gbaam Hömnak na : « ï Miil finii hiihi ban kooñ buga na bëfii daa mad-ka hii ? » « Haai » Hömnaka nn leedg nnii.

Safñ, lag bëfii menii beel n finii. Hinii hiihi bee bá kooñ na hiñ kagr buga n bëfiberniinhina. Hiñ ba hiroond :

- 1) Khaarbermu hinga bee.
- 2) Nakpañbelja hinga bee.
- 3) Difterii hinga bee.
- 4) Jañkpalañm hinga bee.
- 5) Khaarparmga hinga bee.
- 6) Kutaafiint hinga ta bee.

L` ba na t` kagr t` bii n welee bëfii hí maadb kwékwélmn. Kpay-n finii kooß wadgu :

¿ Må finii
wadga ba tee ?

- Khaarbermu hinga n nakpañbelja hinga; ba koo-hi bugee maadb goor yelmaa.

Ka buga t ta laara ñalbleñ l` ka ba na bà
kuu-ka difterii hinga n jankpalañm hinga n

kpaarkparmga fingga. Bà bewla finhii tafrbee raga n taa lee l` fiem finbilmga le ba kuu-ka na l` kagr bëfhiif tafrbee. Laaleblr goorii nnii ban kua welee fingeet. Bà hofl-ka na «DT-coq». Bà hewl kan nakpanjbelja fingga.

- Ka buga t ta laara kwifr n dyendii, bà kuu-ka finii hireñ :
  - «DT coq» refdrm n nakpanjbelja fingga.
- Ka buga t ta laara kwifr n hanu, l` ta taara na bà mœog-ka fingga kuum.
  - «DT-coq» tafrm n nakpanjbelja fingga.
- Ka buga t ta kidii hiwefi laa kwifr l` taara na bà kuu-ka kutaafünt fingga.

Ban kœœ bii lee ka ta safi-hi «Vitamine A». Ka v` ked ka taaw buga bà ta bœfœom-v` l` wen ba na v` kœœm finii lee.

Dihɔmt

Haëgbñena t ka fela na : « Ḧiluub heruñ n dihɔmt deb kagra bii fiñ na hì bñm n gbanun lamæegu. ¿ Miil dihɔmt kɔtɔd ? »
« Haai » Hɔmnaka nn leedg nnii.

Haëgbñena t went fià diila ka bɔñco-wu na diit tn ju tii mentii kpaa fiñna ñmæeyemb t` gbanun, l` ba na t` room t` diit. Diit bee haw mtañ jugu jugu :

- 1) Diit t sañ gemmnt wo malfia, jowa, figm, yaamarona n rona.
- 2) Diit t manyaa gbanun tii wo jivaat n tiroona wo leemfi, leem dai, fiyaba, n taama.
- 3) Diit t hafila gbanu tii laa berñb wo namt, fiñlii, fefma n kɔñlea.

Bukai hí ban ta kidii hiroond hii, hì nyamba befeem beel dañt hì neermn.

Lee n l` kaann bà da ba hewl kan nyaam, lag nyaam yɔñ'.

Baa bà bee bà lɔg jowa laa malfia sumii hitaf n soojaa sumga kayen, bà dam bà sɔd bà neem welee bà dam nyaam.

L` moog n nongan bà lög jowa laa malfha sumii hinaa bà sōd fəñmbiim sumga kayen n tiira sumga kayen bà neem. Bà daml wantii jugu jugu sañ n keem n sōdm n san nam.

L` kpañ na joomii gëtg laara ñareñ'. Ka buga la nyi nyaam laa kà jul diit l` ba na kà ñeem kakeñnan bina ñareñ'.

Ka sug na v` fiom hõm v` bee v` tagd wo ln gbaama lee, l` ba na v` san v` nyaan saajfaama wii biir fià nyatg-v hõm v` fiom. Miim na ka v` sañ v` bii dihõmt, hì bẽm n gbanun lamæegu.*

*Ka bo na v` miig gwæet kod l` bafr n dihõmt jugun, l` ba na v` dafñ wadga ban hoñ na : « Ln ba na bii reba mad-hi hõm lee » kee. Bà gweedrna-ka lemu (100 F).